

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden

Janse, A.; Damen, M.J.M.

Citation

Janse, A., & Damen, M. J. M. (2008). Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden. *Bmgm* 113, 123, 517-540. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15018>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15018>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

nobility made their breakthrough after 1595 thanks to the demise of the traditional form of acquiring a noble rank or knighthood by means of performing feudal duties. Henceforth, anyone who was decorated for a service to the sovereign could enter the ranks of the nobility. This is how a new nobility based on patents came into being, in which service to the monarchy was the deciding factor.

Adel in meervoud

Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden¹

MARIO DAMEN EN ANTHEUN JANSE

Inleiding

In tal van studies over de laatmiddeleeuwse Nederlanden wordt zonder nadere toelichting gesproken over 'de adel'. Dat is op het eerste gezicht niet verwonderlijk. Iedereen weet immers wat we onder adel verstaan: een geprivilegieerde, erfelijke elite, gekenmerkt door uitoefening van publiek gezag, een leidende militaire rol en een exclusieve levensstijl. Soms wordt de term voorzien van het adjectief feodaal, waarmee bedoeld wordt dat edelen hun politieke macht grotendeels ontleenden aan heerlijkheden, kastelen en landgoederen die zij in leen hielden van de vorst. Tot zover lijkt alles duidelijk. Zodra men echter probeert 'de adel' op een bepaald moment en in een bepaalde streek concreet in beeld te krijgen, gaat het mis. Wie we precies tot de adel mogen rekenen, blijkt dan niet zo eenvoudig vast te stellen en bovendien van land tot land te verschillen.² In laatmiddeleeuwse bronnen uit de Nederlanden wordt vanzelfsprekend en veelvuldig over 'edelen' gesproken, maar het begrip 'adel' wordt zeer spaarzaam gebruikt en zelden gedefinieerd, terwijl de expliciete aanduiding of iemand al dan niet 'van adel'³ is, vrijwel helemaal ontbreekt. Als historici dus spreken van de adel in de laatmiddeleeuwse Nederlanden, betreft het meestal een eigen constructie.

Dit hoeft op zichzelf geen probleem te zijn, zolang maar duidelijk is op basis van welke criteria deze constructie is opgebouwd en zolang de criteria eenduidig, constant en, als men de adel in diverse landen onderling wil vergelijken, universeel toepasbaar zijn. Aan de eerste voorwaarde kan nog vrij gemakkelijk worden voldaan, al blijft een objectivering van de keuze problematisch, maar de twee laatste voorwaarden stellen ons voor lastige vragen. We werden daarmee geconfronteerd in het door NWO gefinancierde onderzoeksproject *Nobility in the Burgundian-Habsburg Low Countries. Princely Politics and Noble Families, 1430-1530*. Daarin bestuderen wij samen

¹ Wij willen onze collega's van de secties/leerstoelgroepen middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Leiden en de Universiteit van Amsterdam hartelijk danken voor hun kritische opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.

² Zoals al werd geconstateerd door Bracciolini in het midden van de vijftiende eeuw, geciteerd in Hillay Zmora, *Monarchy, Aristocracy and the State in Europe, 1300-1800* (Londen en New York 2001) 1.

met twee promovendi, Véronique Flammang en Arie van Steensel⁴, de adel in vier vorstendommen in de Nederlanden, namelijk Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland. Ons doel is vast te stellen hoe de adel in deze vier landen zich in de Bourgondisch-Habsburgse periode ontwikkelde. Dat de term 'crisis' een verkeerde typering van deze ontwikkeling geeft, is al enkele decennia gemeengoed.⁵ Veel minder duidelijk is hoe de ontwikkeling precies verliep, welke rol de vorst en het in deze periode sterk evoluerende staatsapparaat daarbij speelden en wat de betekenis was van regionale (juridische, economische, fysisch-geografische) structuren en adellijke strategieën. Het is voor dit vergelijkend onderzoek uiteraard van wezenlijk belang dat het begrip 'adel' zorgvuldig wordt gedefinieerd en in de vier territoria op identieke wijze wordt toegepast. In dit artikel willen we laten zien welke problemen we daarbij zijn tegengekomen. Vervolgens stellen we een oplossing voor die ons inziens ook toepasbaar is voor vergelijkingen met de adel in andere vorstendommen. Zo hopen we een methodologische bijdrage te leveren aan de comparatieve benadering van de laatmiddeleeuwse adel in de Nederlanden.

1. Adelsonderzoek en prosopografie

In het onderzoek naar de laatmiddeleeuwse adel in de Nederlanden zijn diverse hoofdlijnen te onderscheiden.⁶ De eerste, en historiografisch gezien de oudste, concentreert zich op de adellijke familie, veelal beperkt opgevat als geslacht (*lineage*), dat wil zeggen dat de afstammelingen van een bepaalde voorvader worden gevolgd in de mannelijke lijn met nadruk op de hoofdlijn. In deze studies bepalen de meest elementaire levensfeiten (geboorte, huwelijk, kinderen en sterfte) meestal de structuur, al zijn er ook voorbeelden waarin de familie in een breed perspectief van familiestrategie, bezitsvererving en -consolidatie en politieke machtsvorming geplaast wordt.⁷ Een tweede lijn wordt gevormd door het onderzoek naar het wezen van de adel en de adellijke status. Hierin worden vragen naar herkomst (relatie met ministerialiteit en ridderschap) en karakter (stand, open of gesloten, relatie tussen privileges en levensstijl) van de adel behandeld.⁸ De rechtshistorische invalshoek is vooral de

⁴ Zie hun bijdragen elders in dit tijdschrift.

⁵ Zie voor een analyse van de literatuur hierover het laatste hoofdstuk van Werner Hechberger, *Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblem* (Ostfildern 2005). Ook voor de zestiende en zeventiende eeuw is het crisisbegrip vervangen door 'transitie', zie bijvoorbeeld Ronald G. Asch, *Nobilities in Transition, 1550-1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Londen 2003). Zie ook de sociologische benadering van Samuel Clark, *State and Status. The Rise of the State and Aristocratic Power in Western Europe* (Cardiff 1995).

⁶ Voor een Europees overzicht Timothy Reuter, 'The Medieval Nobility in Twentieth-Century Historiography', in: Michael Bentley (ed.), *Companion to Historiography* (Londen en New York 1997) 177-202.

⁷ Een belangrijke voorbeeldstudie is die van Godfried Croenen, *Familie en macht. De familie Bertbout en de Brabantse adel* (Leuven 2003).

⁸ Klassiek zijn J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen

laatste decennia aangevuld met studies naar levenswijze, gedrag en zelfbeeld, zoals dat onder meer tot uitdrukking komt in literatuur, heraldiek en materiële cultuur. Deze bronnen zijn de laatste decennia herontdekt in het kader van de belangstelling voor symbolische communicatie en representatie.⁹ Een derde onderzoekslijn wordt gevormd door het onderzoek naar de machtspositie van de adel tussen vorst en onderdanen. In dit verband werden edelen beschouwd in hun rol van grootgrondbezitters, bezitters van heerlijkheden, ambtenaren, raadgevers, diplomaten, militaire aanvoorders en leden van representatieve lichamen.¹⁰

In ons onderzoek willen we verschillende elementen uit de drie genoemde onderzoekslijnen integreren.¹¹ Ons doel is namelijk de dynamiek van de adel in de vijftiende en vroege zestiende eeuw in kaart te brengen en te analyseren tegen de achtergrond van ingrijpende politieke, culturele en sociaal-economische veranderingen. Dat betekent dat we niet alleen aandacht moeten geven aan veranderingen in het wezen van de adellijke status, maar ook aan de feitelijke *samenstelling* van 'de adel' en aan de machtspositie van de adel tussen vorst en onderdanen. In een poging tot verklaring van de veranderingen analyseren we zowel vorstelijke als adellijke (familie-)strategieën. Een dergelijke integrale benadering vraagt om overzicht. Aan de hand van één enkele familie of enkele voorbeelden, hoe goed gekozen ook, kan de ontwikkeling van 'de adel' niet in beeld gebracht worden. We zullen een poging moeten doen de categorie als geheel in het vizier te krijgen.

1962) en P. de Win, 'Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (1985) 223-274. Voor een eerdere periode J.M. van Winter, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de-14de eeuw', in: D.P. Blok (ed.), *(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1982) 123-147. Voor de nieuwe tijd P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen* (Brussel 1998).

⁹ Zie recent Wim de Clercq, Jan Dumolyn en Jelle Haermers, 'Vivre noblement'. Material culture and elite identity in late medieval Flanders', *Journal of Interdisciplinary History* 38 (2007) 1-31.

¹⁰ Voor de Nederlanden onder andere J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1973); H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982); P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (Wageningen 1992); M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000); Jan Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Antwerpen en Apeldoorn 2003); Serge ter Braake, *Met recht en reekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007); Hans Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001); W. Blockmans, 'La représentation de la noblesse en Flandre au XVe siècle', in: J. Paviot, J. Verger (ed.), *Guerre, pouvoir et noblesse au moyen âge. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine* (Parijs 2000) 93-99; Steven Gunn, David Grummitt en Hans Cools, *War, State and Society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford 2007).

¹¹ Voor Holland is dat voor een eerdere periode gedaan in A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001).

Het ligt daarom voor de hand dat we kiezen voor de prosopografische methode, die sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw in allerlei elite-onderzoek, ook binnen de mediëvistiek, zijn vruchten heeft afgeworpen. Een prosopografie is een collectieve biografie van een volgens bepaalde formele criteria gedefinieerde groep personen. Na de afbakening van een 'populatie' worden zoveel mogelijk biografische gegevens verzameld. Deze gegevens worden kwantitatief en kwalitatief geanalyseerd, waarna het mogelijk is de groep te karakteriseren en ontwikkelingen te reconstrueren. Zo kan de stap gemaakt worden van normatieve en abstracte ideaalbeelden naar de praktijk, zonder dat het resultaat vertekend wordt door uitzonderingen.¹² Dat laatste is in het adelsonderzoek een reëel gevaar. Ten aanzien van de Bourgondische Nederlanden is bijvoorbeeld veel aandacht besteed aan twee typen edelen: succesvolle ambtenaren die tot de adel doordringen, en hoge edelen die door de vorst begunstigd worden met heerlijkheden en titels. Het is echter onduidelijk hoe deze categorieën zich verhielden tot de adel als geheel.¹³ Prosopografisch onderzoek zou die vraag kunnen beantwoorden.

Merkwaardig genoeg hebben onderzoekers die zich bezighielden met de adel in de laatmiddeleeuwse Nederlanden weinig belangstelling getoond voor de prosopografische benadering. Een verklaring hiervoor is niet moeilijk te geven. Het heeft alles te maken met de in de inleiding gesignaleerde afbakenings- en definiëringsproblemen. Voor een prosopografische studie moet de te bestuderen 'populatie' namelijk vooraf scherp worden afgebakend. Bij een onderzoek naar de leden van een vorstelijke raad of een bepaalde laag van ambtenaren is dat geen probleem: raadslidmaatschap en ambtsvervulling zijn eenvoudige criteria die meestal eenduidig uit de bronnen zijn af te leiden.¹⁴ Het zal inmiddels duidelijk zijn dat dat bij de laatmiddeleeuwse adel anders ligt. 'Adeldom' is geen eigenschap die in de bronnen systematisch wordt vermeld. We kunnen voor het samenstellen van onze prosopografische populatie dus niet rechtstreeks op het criterium 'adeldom' selecteren.

Vaak wordt dan gekozen voor een polythetische classificatie, dat wil zeggen dat gezocht wordt naar een set van criteria die geen van alle noodzakelijk noch

voldoende zijn. De populatie wordt samengesteld uit personen die een minimum aantal karakteristieken hebben, zonder dat deze kenmerken bij alle leden aanwezig hoeven zijn. Deze benadering, die verwant is aan Wittgensteins concept van *Familienähnlichkeit*, blijkt echter in een prosopografische studie niet onproblematisch.¹⁵ Dat moge duidelijk worden uit enkele voorbeelden.

Voor zijn inmiddels klassieke studie uit 1984 over de Hollandse adel in de zestiende en zeventiende eeuw heeft Van Nierop een populatie samengesteld die hij baseerde op diverse lijsten. Die lijsten waren echter geen van alle rechtstreeks bruikbaar. In een lijst uit 1555 met de namen 'van de edelen en de vazallen die men wel en die men niet ter dagvaart placht te beschrijven', in totaal 112 personen, schrapte hij eerst de daarin genoemde niet-adellijke ambachtsheren, en vervolgens nog twintig anderen, om te komen tot een groep van 55 edelen die 'behoorden tot de oude Hollandse geslachten'. Van de 149 namen op een lijst uit 1567 liet Van Nierop 'vele hoge ambtenaren en leenmannen die *duidelijk* [onze cursivering] niet tot de adel behoorden', buiten beschouwing, evenals 'edelen [...] die niet op deze lijst voorkomen'. Dat resulteerde in een groep van – alweer – 55 edelen, die hij beschouwt 'als een steekproef uit de misschien 150 Hollandse edelen die in deze tijd geleefd hebben'.¹⁶ In andere berekeningen beperkte hij zich tot de edelen die in de ridderschap beschreven werden, 'de kern van de Hollandse adel'.¹⁷ Door hun nageslacht in de beschouwingen te betrekken, meende hij ook de lagere adel in beeld te krijgen. Hoewel deze aanpak een mooi boek heeft opgeleverd, blijven er methodische bezwaren. Het lijkt ons niet juist een prosopografische analyse te baseren op een niet-representatieve steekproef of op een combinatie van een formeel lidmaatschap en een geboortecriterium.

Ook Brand heeft in zijn dissertatie over de vijftiende-eeuwse elite van de stad Leiden een categorie edelen onderscheiden op basis van een combinatie van verschillende criteria. Hij gebruikte zeventiende-eeuwse – en erkend onbetrouwbare – lijsten van families behorend tot de Hollandse ridderschap, lijsten met familienamen van welgeborenen en het voorkomen van de titels 'ridder' of 'knaap' in de familie. In de kwantitatieve analyse worden deze drie groepen samengevoegd tot de categorie van de 'edelen', hetgeen gemakkelijk tot misverstand leidt. Sprekend over 'de invloed van de adel' in de stedelijke politiek in de vijftiende eeuw, constateert Brand namelijk dat meer dan 50% van de vroedschap en een nog groter deel van de veertigraad uit 'edelen' bestond.¹⁸ Dat getal spreekt tot de verbeelding.¹⁹ Als hij echter in navolging

¹² Zie voor een recente toepassing van de prosopografie in het adelsonderzoek: A. van Steensel, 'Exploring the Possibilities of the Prosopographical Method. The Noble Population of the late Medieval County of Zeeland', *Medieval Prosopography* 26 (2009) ter perse. Algemeen: K.S.B. Keats-Rohan (ed.), *Prosopography. Approaches and Applications. A Handbook* (Oxford 2007) en H. de Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen maatschappij en oudheidkunde Gent* 45 (1991) 95-117.

¹³ Vergelijk J. Dumolyn en F. van Tricht, 'Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 115 (2000) 197-222, aldaar 200; Marc Boone, 'Élites urbaines, noblesse d'État. Bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas Bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant)', J. Paviot (ed.), *Liber amicorum Raphaël de Smedt III. Historia* (Leuven 2001) 61-86.

¹⁴ Zie voor de Bourgondische Nederlanden bijvoorbeeld Damen, *De staat van dienst*; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*; P. Cockshaw, *Prosopographie des secrétaires de la cour de Bourgogne (1384-1477)* (Ostfildern 2006).

¹⁵ Zie J.P. Sutcliffe, 'Concept, Class, and Category in the Tradition of Aristotle', in: I. van Mechelen e.a. (eds.), *Categories and Concepts* (Londen 1993) 35-65; L. Wittgenstein, *Philosophischen Untersuchungen* (z. pl. 1953) par. 66 en 67 en het commentaar van H. Sluga, 'Family Resemblance', in: M. Kober (ed.), *Deepening our Understanding of Wittgenstein* (Amsterdam 2006) 1-22, aldaar 8-14.

¹⁶ H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984) 36-38, 59-60.

¹⁷ *Ibidem*, 62-63, 147 etc.

¹⁸ Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven en Apeldoorn 1996) 253-258.

van Van Nierop de beschrijving in de ridderschap als criterium had genomen, kende het Leidse patriciaat maar een zeer gering percentage edelen. De adel van Brand en die van Van Nierop zijn onderling dus niet vergelijkbaar.

Een ander probleem komen we tegen in een artikel van De Win, die in 1980 uiteenzette welke methode hij hanteerde voor een gedetailleerde reconstructie van de Brabantse adel in de vijftiende eeuw.²⁰ Ook hij ging uit van ledenlijsten van wat hij 'de Adellijke Staat van Brabant' noemt, vergelijkbaar met de Hollandse ridderschap. In het artikel beperkt hij zich in feite tot één lijst, die van 1415, waarop hij 82 namen van Brabantse edelen aantreft. Deze namen 'stoffeeert' hij vervolgens met gegevens uit het Leenhof van Brabant, waaruit hij personen selecteert op titels, het bezit van heerlijkheden en/of adellijke afstamming (waarvoor de geslachtsnaam een eerste indicator is). Deze aanpak leidt in de eerste plaats tot een 'benaderende omschrijving van het fenomeen adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw'.²¹ Dat is op zichzelf zeer waardevol, maar het levert ons geen werkbaar uitgangspunt voor een prosopografische analyse over een langere periode. Uit het artikel blijkt namelijk al dat er naast het document van 1415 nauwelijks vergelijkbare lijsten bewaard zijn gebleven. De Win neemt daarom zijn toevlucht tot Brabantse vertegenwoordigers in de Staten-Generaal en tot lijsten in hofstaten of van militaire beloningen.²² Ongetwijfeld zijn dit nuttige bronnen, maar over de samenstelling van de 'Adellijke Staat' geven ze slechts beperkte en eenzijdige informatie. Bovendien moeten uit dergelijke lijsten selecties worden gemaakt met behulp van andere criteria (bijvoorbeeld ridder- of knapentitel). Dat betekent dat een kwantitatieve analyse van de populatie methodisch niet meer verantwoord is. De cijfers zeggen dan immers meer over de gebruikte lijsten dan over veranderingen binnen de adel.

De Win signaleert nog een probleem. In zijn omschrijving van de adellijke status in Brabant was het bezit van een heerlijkheid zijns doorslaggevend. Dat was voor Brabantse edelen 'zeer belangrijk', terwijl daarnaast ook 'de edele afstamming nog een belangrijke rol bleef spelen'. De riddertitel daarentegen was volgens hem in Brabant 'van ondergeschikt belang'.²³ Tegelijk erkent hij dat deze hiërarchie van factoren niet overal hetzelfde was en ook in

¹⁹ Het Leidse voorbeeld wordt als min of meer representatief vermeld door Frederik Buylaert en Jan Dumolyn, 'Conclusion. L'importance sociale, politique et culturelle de la haute noblesse dans les Pays-Bas Bourguignons et Habsbourgeois (1475-1525). Un état de la question', in: Jelle Haemers, Céline van Hoorebeek en Hanno Wijsman (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l'état. Philippe de Clèves (1456-1528). Homme politique et bibliophile* (Turnhout 2007) 279-294, aldaar 284.

²⁰ P. de Win, 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 391-409. Het onderzoek zelf is neergelegd in een helaas niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling.

²¹ De Win, 'Terreinverkenning', 392.

²² *Ibidem*, 391, 395. Hij verwijst onder andere naar W.P. Blockmans, 'De samenstelling van de staten van de Bourgondische landsheerlijkheden omstreeks 1464', *Standen en Landen* 47 (Kortrijk en Heule 1968) 57-112.

²³ De Win, 'Terreinverkenning', 403.

de tijd kon verschuiven. In Frankrijk was de riddertitel wél doorslaggevend en na 1430 zou die notie ook in Brabant doordringen. 'Zodoende kan er slechts binnen een bepaalde tijdspanne en voor een beperkt gebied een meer precieze omschrijving van het begrip "adel" gegeven worden'.²⁴ Dat is naar onze mening een juiste constatering. Als de betekenis van indicatoren in tijd en ruimte varieert, wordt de samenstelling van een prosopografische populatie op basis van een combinatie van indicatoren onmogelijk. Veranderingen in het lidmaatschap van de tweede stand en in het gebruik van de riddertitel bieden in de eerste plaats zicht op die fenomenen zelf, in afgeleide zin ook op de adel, maar niet op de samenstelling van de adel. In de vroege zestiende eeuw versmalt de ridderschap in Holland bijvoorbeeld tot een select, bijna ambtelijk gezelschap, maar dat betekent uiteraard niet dat de adel in die periode bijna is uitgestorven. Voor een diachroon en comparatief onderzoek naar de adel als sociale categorie is dit uitgangspunt dus maar zeer ten dele bruikbaar. Een combinatie met een ander criterium, bijvoorbeeld de ridderlijke titulatuur, biedt hier geen oplossing, omdat ook die zijn eigen dynamiek en geografie kent, die niet noodzakelijkerwijs parallel lopen met die van de tweede stand in de Staten. Een populatie die is samengesteld op basis van een combinatie van factoren is per definitie een amalgaam en dus geen goede basis voor een statistische analyse.²⁵

Dat brengt ons in een impasse. Als enkelvoudige criteria niet in de bronnen aanwezig zijn en ook een combinatie van indicatoren geen betrouwbaar resultaat biedt, is een prosopografie van de adel onmogelijk. Toch hoeven we ons daarbij niet neer te leggen. We kunnen de prosopografische benadering namelijk wel degelijk toepassen, mits we ons niet *rechbustreeks* richten op de adel. Het is zeer goed mogelijk verschillende populaties te reconstrueren op basis van steeds *één enkel*, eenduidig en in de bronnen traceerbaar criterium. Dit heeft twee grote voordelen. In de eerste plaats kunnen we zo vaststellen in hoeverre de betekenis van dit criterium in de loop van de tijd verandert. Zo is het bijvoorbeeld zeer zinvol te weten welk sociaal profiel rond 1430 hoort bij een riddertitel en of dat een eeuw later anders is. Door een populatie samen te stellen waarvoor de titel het enige selectiecriterium is, is deze vraag goed te beantwoorden. Ook kan de herkomst van de titel vergeleken worden. Ontvingen zij hun riddertitel uit handen van de vorst? In een militaire of politieke context?²⁶ En welk percentage kreeg de titel als beloning voor een reis naar het Heilige Graf? Ten tweede zijn de diverse populaties in de verschillende vorstendommen optimaal met elkaar vergelijkbaar, ook in kwantitatieve zin. Absolute aantallen kunnen gerelateerd worden aan bevolkingcijfers en we kunnen het relatieve verloop in de tijd vergelijken, evenals

²⁴ *Ibidem*, 393.

²⁵ Zie Buylaert en Dumolyn, 'L'importance', 280-282.

²⁶ Zie bijvoorbeeld het overzicht van degenen die tot ridder werden geslagen tijdens de oorlog tegen Gent in de jaren 1452-1453 bij Werner Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia* 5 (1977) 127-182, aldaar 162-164 aangevuld door A. Janse, 'Ridderslag en ridderschap in laatmiddeleeuws Holland', *BMGN* 112 (1997) 317-335, aldaar 326-327.

veranderingen in het sociaal profiel.

In ons prosopografisch adelsonderzoek zullen wij dus populaties samenstellen op basis van een enkel, eenduidig criterium. Deze verzamelingen, die elkaar deels zullen blijken te overlappen, willen we gebruiken als benaderingen van de complexiteit van de adel. Het komt er daarom op aan zinvolle categorieën te kiezen op basis van elementen die in de adellijke status over het algemeen een belangrijke rol spelen, ook al is hun betekenis niet overal en altijd hetzelfde. We hebben voor ons onderzoek gekozen voor vier populaties die worden samengesteld met behulp van de volgende vier, nogal voor de hand liggende, selectiecriteria:

- ridderlijke titels (knaap, ridder, baanderheer);
- bezit van een (hoge) heerlijkheid of (semi-autonoom) vorstendom;
- bezit en bewoning van een kasteel;
- beschrijving in de standenvergadering (tweede stand).

Deze criteria hebben gemeen dat ze relatief eenvoudig uit de bronnen zijn af te leiden, dat ze in het adelsonderzoek traditioneel als belangrijke adellijke kenmerken worden gehanteerd, en dat ze in de onderzoeksperiode sterk in beweging zijn. Hieronder zullen we ze alle vier nader uitwerken. Pas daarna zullen we ons buigen over de vraag in hoeverre we hiermee nu ook 'de adel' in het vizier hebben.

2. Vier populaties

Ridders

In de Nederlanden verstond men onder een ridder (*chevalier*, Lat. *miles*) sinds de tweede helft van de dertiende eeuw een mannelijke persoon die de ridderslag persoonlijk ontvangen had, tijdens een plechtige ceremonie op een feestdag of aan de vooravond van een veldslag.²⁷ We herkennen hen in de bronnen vrij gemakkelijk, omdat hun titel expliciet vermeld wordt, omdat ze in lijsten als 'ridders' geassocieerd worden of omdat ze in teksten als 'heer' worden aangeduid.²⁸ Het is dus niet zo moeilijk een prosopografische populatie samen te stellen van alle ridders die we in een bepaalde periode in een bepaald vorstendom tegenkomen. Bestudering van de biografieën van deze ridders (genealogie, sociale en politieke profiel) en van de omstandigheden

²⁷ F. Autrand, 'L'image de la noblesse en France à la fin du moyen âge. Tradition et nouveauté', *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* (1979) 340-354, aldaar 343 suggereert dat er edelen waren die zich met de titel toedien zonder de ridderslag ontvangen te hebben. Zij wordt daarin gevolgd door Dumolyn en Van Tricht, 'Nobiliteringsprocessen', 216. Er bestaan echter geen concrete aanwijzingen voor deze ridderschap zonder -slag. Eerder moeten we aannemen dat we de gelegenheid waarbij de ridderslag verleend is, niet kennen. Zie ook P. Contamine, *La noblesse au royaume de France de Philippe le Bel à Louis XII. Essai de synthèse* (Parijs 1997) 280-288. Ook is het mogelijk dat er fraude in het spel is, zie De Win, 'Queeste', 249.

²⁸ Deze aanspreektitel wordt ook gebruikt voor geestelijken die de priesterwijding ontvangen hebben, maar in de meeste gevallen is het onderscheid tussen ridders en priesters uit de context wel duidelijk.

waaronder de riddertitel werd verkregen (feest, veldslag of, anders, de leeftijd bij verwerving) leidt tot een concreet inzicht in de betekenis van deze titel en de verschuivingen daarin. Op grond van de literatuur kunnen we wat dat betreft verschillende betekenissen verwachten. In de eerste plaats is er de sterke associatie met fysieke deelname aan militaire activiteiten als zwaarbewappende ruiter. In samenhang daarmee, maar niet altijd samenvallend, zijn er sociaal-culturele connotaties: de riddertitel suggereert een bepaald inkomstenniveau, prestige en een exclusieve levensstijl. Ten derde is er een politieke component. De ridderslag wordt door vorsten verleend aan politieke vertrouwelingen. De onderlinge verhouding tussen deze elementen en mogelijke verschuivingen daarin, kunnen door middel van een prosopografie van 'de ridder' in kaart worden gebracht.²⁹ Vervolgens kunnen regionale verschillen geanalyseerd worden. Was de betekenis van de riddertitel in Brabant inderdaad anders dan in Holland, zoals in de literatuur steeds wordt gesuggereerd. En brengen de Bourgondische hertogen eenheid op dit punt?³⁰ Alleen een gedetailleerde analyse van gegevens over individuele ridders kan deze vragen beantwoorden.

De riddertitel moet bezien worden in verband met twee andere titels, die van baanderheer of *baenrots*, en die van knaap. De term baanderheer, ontleend aan het Franse *chevalier banerech* (Lat. *banmeretus*), is een aanduiding voor een ridder die op het slagveld een zelfstandige afdeling onder eigen banier mocht aanvoeren. Dit voorrecht hing samen met de machts- en vermogenspositie van de betreffende persoon. Alleen bezitters van grote heerlijkheden konden zich namelijk een gevolg van ridders onder hun eigen banier veroorloven.³¹ Banieren waren 'ensigns of magnate power'.³² Helaas laten de bronnen het niet toe eenduidig vast te stellen of iemand als baanderheer kan worden beschouwd. Op het slagveld was het verschil tussen baanderheren en de overige ridders duidelijk zichtbaar, maar in de administratieve en juridische bronnen wordt de titel baanderheer maar zelden expliciet vermeld. Een systematisch en vergelijkend onderzoek daarnaar is echter nooit gedaan.

Hetzelfde geldt voor de titel knaap (*écuyer*, Lat. *famulus, armiger*).³³ Aanvankelijk duidde de knapentitel vooral het instapniveau voor jonge leerling-ridders aan. In de loop van de dertiende eeuw verwierven de knapen een vaste plaats binnen de militaire hiërarchie. Zij verschilden in uitrusting en strijdwijze niet meer van de ridders, maar ze vormden een lagere rang.³⁴ Later

²⁹ Een eerste poging daartoe in Janse, 'Ridderslag en ridderlijkheid'.

³⁰ De Win, 'Terreinverkenning', 397-401.

³¹ D. Crouch, *The Image of Aristocracy in Britain 1000-1300* (Londen 1992) 114-119; D. Crouch, *The Birth of Nobility. Constructing Aristocracy in England and France 900-1300* (Harlow 2005) 248. Voor Holland Janse, *Ridderschap in Holland*, 83-87.

³² Crouch, *Birth of Nobility*, 247.

³³ Als desideratum al gesignaleerd door Paravicini, 'Soziale Schichtung', 132 noot 37. R. van Uytven, 'De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen', in: J. Verbesselt e.a. (ed.), *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel 1985) 75-88, aldaar 76; S. Boffa, *Warfare in Medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge 2004) 125, 130.

³⁴ In Frankrijk eerder dan in Engeland, zie P.R. Coss, *The Origins of the English Gentry* (Cambridge 2003) en Crouch, *Birth of Nobility*, 250-252.

lijkt de titel vooral sociale betekenis te hebben en is de associatie met militaire activiteiten naar de achtergrond verdwenen. Datzelfde geldt voor de titel 'joncker' of *damoiseau*, die wordt gebruikt voor personen die (nog) geen ridder zijn, maar zich wel kunnen beroepen op een hoge sociale positie.³⁵ Omdat deze titels in de bronnen niet systematisch vermeld worden, is een kwantitatieve analyse niet goed mogelijk, maar het is wel zinvol alle expliciete vermeldingen te verzamelen, met aandacht voor de vorm en omstandigheden waarin dat wordt gedaan, om vervolgens via een prosopografische analyse (militaire activiteiten, individuele en familiale statuskenmerken) van de personen te proberen de betekenis van de (vermelding van de) titels vast te stellen.

Heren

Het voeren van een titel die de uitoefening van publieke gezagsrechten impliceert (hertog, graaf, burggraaf, heer) wordt vaak beschouwd als een belangrijke indicatie van adeldom, maar tegelijk worden terecht vraagtekens gezet bij de gelijkstelling heer=edelman. In het kader van ons onderzoek is een prosopografie van bezitters van heerlijkheden daarom een zinvolle deelstudie. Achter het begrip heerlijkheid gaat op zichzelf al een zeer gedifferentieerde wereld schuil die samenhangt met verschillen in wordingsgeschiedenis. Sommige heerlijkheden gingen terug op het bezit van lokale potentaten die zich in de na-Karolingische periode het koninklijk *bannum* (banrecht) hadden toegeëigend. Zij konden rechtspreken, belastingheffen en dwingend hand- en spandiensten opleggen in hun eigen district of heerlijkheid. Later slaagden de territoriale vorsten in de Nederlanden er doorgaans in hun gezag te herstellen en deze (ban)heren in een leenverband onder te brengen. Dit was een langdurig en niet altijd succesvol proces. Op deze manier ontstonden er enerzijds feodale heerlijkheden waarbij de rechtsmacht in leen van de vorst werd gehouden, en anderzijds allodiale heerlijkheden waar de rechtsmacht in volledig eigendom bleef van de heer.³⁶ Tegelijk ging de vorst er ook toe over lokale jurisdicties vrijwillig in leen te geven aan edelen als beloning of ter compensatie van geleden schade. Veelal betrof de heerlijkheid in die gevallen slechts de lage rechtspraak. Bezitters van deze (ambachts)heerlijkheid hadden dan vaak geen enkel grondbezit in het betreffende gebied. Hun macht ter plaatse bleef beperkt tot het recht de schout, meier of een andere vertegenwoordiger te benoemen.

De aard van de heerlijke rechten was van invloed op de sociale status van haar bezitters. Het uitoefenen van hoge rechtsmacht over een groot aantal mensen, gekoppeld aan het recht op bepaalde heffingen en het bezit van een belangrijk deel van de grond, gecentreerd rond een imposant kasteel, levert in de sociale hiërarchie een hogere positie op dan een enkel benoemingsrecht in een onbetekenend dorpje. Zo kunnen we onder de bezitters van heerlijkheden een rangorde aanbrengen. Het is echter niet zo eenvoudig als Willem van der Tannerijen (†1499) het voorstelt in zijn praktijkboek voor de Raad van

³⁵ Janse, *Ridderschap in Holland*, 88-89.

³⁶ H. Coppens, 'Heerlijkheden', in: B. Augustyn e.a. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795 II* (Brussel 2000) 671-690, aldaar 671-676.

Brabant. Hij koppelt daarin de verschillende vormen van heerlijkheden aan de eerder besproken ridderlijke hiërarchie. Hij stelt dat de 'natuurlijke jurisdictie' van edelen, dat wil zeggen 'een weerdicheyt ende digniteyt ... om justicie te mogen doen van misdaden ende van clachten die in heur landt gevallen', correspondeert met de 'weerdicheyt der heerlicheyt van huere leene'. Baanderheren zouden de hoge, criminele rechtspraak uitoefenen, burggraven de middele en de rest de lage rechtspraak.³⁷ Hieruit spreekt echter eerder een ideaalbeeld van de jurist dan een reflectie van de dagelijkse praktijk. In het laatmiddeleeuwse Brabant bezaten niet alleen baanderheren de hoge rechtspraak. Er was zelfs geen sprake van een principiële koppeling tussen het bezit van een heerlijkheid en adellijke status. Ook niet-edelen konden heerlijke rechten uitoefenen, terwijl veel edelen helemaal geen heerlijkheid bezaten. Dat gold evenzeer voor Holland en Vlaanderen.³⁸ Voor niet-edelen vormde de verwerving van een heerlijkheid vaak een middel om binnen de adel geaccepteerd te worden³⁹, maar hoe dit proces verliep en of hierin regionale verschillen waarneembaar zijn, is nooit systematisch onderzocht.

Een prosopografie van heren maakt het tevens mogelijk vast te stellen hoe vorstelijke begunstiging en familiale strategieën zich tot elkaar verhielden. In de late middeleeuwen heeft zich een concentratieproces voorgedaan, waarbij minder personen meer heerlijkheden in bezit kregen, maar het is minder duidelijk welke invloed de vorstelijke adelspolitiek op dit proces had. Onze indruk is dat de adellijke huwelijkspolitiek een minstens even belangrijke factor is geweest. Deze indruk is alleen met behulp van een prosopografie te verifiëren.

Kasteelbezitters

Het bezit van een kasteel blijkt in de praktijk nauw verbonden aan het bezit van een heerlijkheid en aan de ridderlijke waardigheid.⁴⁰ Toch is het zinvol een aparte populatie samen te stellen van kasteelbezitters. Achter de term kasteel gaat namelijk een grote variatie aan bouwwerken schuil, die bovendien door de tijd heen van vorm en karakter veranderen. Juist de Bourgondisch-Habsburgse periode wordt in de literatuur gezien als een periode van transformatie als gevolg van staatsvorming en structurele veranderingen in de oorlogvoering.⁴¹ Tegelijk bestaat de indruk dat veel traditionele kasteelbewoners zich in steden vestigden, waar meer voorzieningen beschik-

³⁷ E.I. Strubbe (ed.), *Willem van der Tannerijen. Boec van der loopender practijken der vaidtameren van Brabant I* (Brussel 1952) 9-10.

³⁸ De Win, 'Terreinverkenning', 396-397; Janse, *Ridderschap in Holland*, 155-158. Blockmans, 'Représentation de la noblesse en Flandre', 95 stelt 'heren' en 'edelen' ten onrechte gelijk.

³⁹ Dumolyn en Van Tricht, 'Nobiliteringsprocessen', 213-215.

⁴⁰ Elsbeth Orth, 'Ritter und Burg', in: Josef Fleckenstein (ed.), *Das ritterliche Turnier im Mittelalter* (Göttingen 1985) 19-74. Karl-Heinz Spiess, 'Burg und Herrschaft', in: Winfried Dotzauer e.a. (ed.), *Landesgeschichte und Reichsgeschichte. Festschrift für Alois Gerlich zum 70. Geburtstag* (Stuttgart 1995) 195-212.

⁴¹ H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: idem, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (eds.), *1000 Jaar kastelen in Nederland. Functie*

baar zijn en waar zich het centrum van de macht bevond. Het bezit van een kasteel bleef echter, gezien de hoge kosten verbonden aan bouw en onderhoud, een typisch voorbeeld van *conspicuous consumption*, dat veel invloed had op de status van de eigenaar.⁴² Het is daarom van belang na te gaan hoe het profiel van de kasteelbezitter en -bewoner in de te onderzoeken periode verandert.

Het samenstellen van een lijst van kasteelheren levert bij een diachrone en interterritoriale vergelijking overigens nog wel de nodige problemen op. Zo zijn de termen die voor kastelen in schriftelijke bronnen worden gebruikt zeer divers. Bovendien worden voor dezelfde gebouwen soms verschillende termen gebruikt en kan een term in verschillende vorstendommen duiden op een ander type residentie. Het woord kasteel is dan ook, evenals adel, grotendeels een moderne constructie. Het meest bruikbaar is de definitie van de Nederlandse kasteelkundige Hans L. Janssen, die onder een kasteel een gebouw verstaat dat zowel een defensieve als een woonfunctie heeft, dat bedoeld is voor een relatief beperkte groep mensen en waarbinnen één persoon of instelling een bepalende rol speelt. De verdedigbaarheid van een kasteel kan afgelezen worden aan de aanwezigheid van een gracht, een valbrug en relatief dikke muren. De bewoonbaarheid verwijst niet alleen naar de residentiële functie van het kasteel maar ook naar de beheersfunctie van de omringende landgoederen.⁴³

Het is echter moeilijk deze definitie toe te passen op vermeldingen in schriftelijke bronnen. Dat blijkt onder meer uit een analyse van zogenoemde denombrementen, overzichten van de vorstelijke leengoederen op basis van schriftelijke verklaringen van de leenmannen.⁴⁴ Zij bieden een min of meer systematische momentopname van de kastelen die in leen worden gehouden.⁴⁵ Als we een aantal van deze denombrementen naast elkaar leggen, blijkt de terminologie vaag en/of veranderlijk. Neem het Hof te Karlo bij Ukkel. In 1474 werd dit 'hof', in bezit van ridder Peter van den Heetvelde, omschreven als 'une maison avec terres arrables, bois, prez et autres ses appartenances'.⁴⁶ In het denombrement van 1530 blijkt het om een 'hof metten woenuhuys' te gaan met nog andere gebouwen en 'met eender grecht ende water bijcans omtsloten'.⁴⁷ Was deze omgrachting van de woning van recente datum, of was

en vorm door de eeuwen heen (Utrecht 1996) 15-111, aldaar 106. Zie ook Spiess, 'Burg und Herrschaft'.

⁴² Janse, *Ridderschap in Holland*, 116-117, 121; De Clercq, Dumolyn en Haemers, "Vivre noblement", 15.

⁴³ Janssen, 'Tussen woning en versterking', 15-17.

⁴⁴ Als bron aanbevolen door M. de Waha, 'Habitats seigneuriaux et paysage dans le Hainaut médiéval', M. Bur (ed.), *La maison forte au moyen âge. Table ronde Nancy - Pont-à-Mousson 31 mai - 3 juin 1984* (Parijs 1986) 95-111, aldaar 96-97.

⁴⁵ Een probleem is dat de kastelen die allodiaal bezit zijn buiten ons gezichtsveld blijven. Een enkele keer wordt echter een tipje van de sluier opgelicht. Zo werd de heerlijkheid Meerbeek in het denombrement van 1474 vermeld als 'dorp ende heerlicheyt', terwijl in dat van 1531 specifiek wordt vermeld dat de heerlijkheid 'metten casteele ten eyghene' in leen gehouden. Rijksarchief te Brussel (Anderlecht), Archief Leenhof (hierna RABA, AL), inv. nr. 29 fo. 44ro.

⁴⁶ Algemeen Rijksarchief, Brussel, Archief Rekenkamer (hierna RABA, AR), inv. nr. 549 fo. 59ro., inv. nr. 551 fo. 7ro.

de slotgracht er in 1474 ook al maar werd deze toen niet vermeld?⁴⁸ De gebruikte terminologie in de leenregisters biedt dus wel aanknopingspunten maar ze is niet eenduidig. Zo maakt een analyse van het denombrement van 1474 voor de ammanie van Brussel duidelijk dat er in deze jurisdictie vier 'sloten', twee 'woeningen', zeven 'huysen' en twaalf 'hoven' met kasteelachtige kenmerken voorkwamen. In elf van deze vijftientig beschrijvingen wordt expliciet een slotgracht vermeld en in zes gevallen een voorhof.⁴⁹ Bij twee huizen (Bijgarden en het Hof van der Thommen) wordt een toren genoemd. Dat betekent dat er voor een aantal ruimtelijke structuren nog vraagtekens blijven bestaan.

Deze vragen kunnen alleen door interdisciplinair onderzoek worden opgelost. Als er ter plekke nog een gebouw met middeleeuwse resten aanwezig is, kan een bouwhistorisch onderzoek behulpzaam zijn. In andere gevallen moeten de archeologie en de kunstgeschiedenis uitkomst bieden. Hoe bruikbaar een zo gereconstrueerd overzicht van kastelen en hun bezitters en bewoners in het kader van ons onderzoek zou kunnen zijn, wordt bewezen door het voorbeeld van Utrecht, waarvoor een voorbeeldig kastelenboek beschikbaar is.⁵⁰

De tweede stand

De 'ledenlijsten' van de tweede stand als deel van de statenvergadering hebben in het adelsonderzoek altijd een grote rol gespeeld. Dat is begrijpelijk, want als er ergens in middeleeuwse bronnen sprake is van 'de adel' dan is het in deze lijsten. De vorsten in de Nederlanden riepen regelmatig vooraanstaande en invloedrijke onderdanen op om draagvlak te creëren voor het nemen van belangrijke beslissingen, meestal op het gebied van oorlogvoering en belastingheffing. Deze overlegstructuur werd vaak geënt op de bekende functionele driedeling van de maatschappij in drie 'staten' of standen: bidders, vechters en werkers, meestal vertaald als geestelijkheid, adel en steden.⁵¹ Zowel in Brabant (1406) als in Holland (1430) waren de Bourgondiërs verantwoordelijk voor het invoeren van de term 'Staten'. De tweede stand daarin wordt soms expliciet als die van de 'edelen' aangeduid. Zo verzocht hertog Jan IV in mei 1422 aan

⁴⁷ RABA, AL, inv. nr. 29 fo. 318vo.

⁴⁸ Volgens A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles* (Brussel 1855-1857) III, 651 heeft de toenmalige eigenaar Dirk van den Heetvelde het 'château' in 1524 laten verbouwen.

⁴⁹ Gebaseerd op ARAB, AR, inv. nrs. 549 en 551.

⁵⁰ B. Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995). Zie ook J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland, hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk 1981), Jos Stöver (ed.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000). Voor Henegouwen M.A. Arnould (ed.), *Châteaux chevaliers en Hainaut au moyen âge* (Brussel 1995).

⁵¹ André Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (Brussel 1975) 429-434; Van Uytven, 'De Brabantse adel', 75; P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Middeleeuwse zeggenschap. Een stand van zaken over standen en Staten', in: M.J. van Gent en E. Dijkhof (eds.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133-160, aldaar 147-150.

'onsen lieven getruwen magen ende vrienden, *den edelen* ende den steden, *vryheden* ende onderseten' ons lants van Brabant' het zogenoemde Nieuw Regiment met hem te bezegelen. Vaker echter wordt de categorie omschreven als die van 'bainroitsen, riddersen, knapen', zoals aan het eind van hetzelfde document gebeurt. Dezelfde praktijk vinden we in Holland, waar in het begin van de vijftiende eeuw ook de term 'ridderscip' wordt gebruikt, zowel voor het collectief als voor individuele personen.⁵²

De bronnen die zicht bieden op de middeleeuwse statenvergaderingen bevatten veel namen, zowel van deelnemende steden en hun vertegenwoordigers als van individuele edelen. Toch is hierboven al duidelijk geworden dat deze namenlijsten niet zonder meer bruikbaar zijn voor een comparatieve en diachrone benadering van de adel in vier Bourgondisch-Habsburgse landen. In de eerste plaats gaat het in de late middeleeuwen nooit om 'ledenlijsten'. Wat we hebben, zijn lijsten van aanwezigen of – veel vaker – geconvoceerden, waarbij de samenstelling zeer wisselend is, afhankelijk van de aard van de bijeenkomst en de toevalsfactoren als de verblijfplaats van de betreffende edelman.⁵³ Daarbij komt dat de overlevering zeer ongelijk is. Voor Holland is de situatie relatief gunstig. Daar kennen we uit de Bourgondisch-Habsburgse periode tientallen namenlijsten, vooral dankzij de rekeningen van de rentmeester-generaal, waarin betalingen worden verantwoord aan boden die de edelen een beschrijvingsbrief bezorgden voor de statenvergadering. Al deze informatie is verzameld en uitgegeven in de *Bronnen voor de geschiedenis van de staten en steden van Holland voor 1544*. De vijf verschenen delen over de periode tot 1515 bevatten samen duizenden vermeldingen van personen die als 'ridderschappen' of 'baenrotsen, ridders ende knapen' worden aangeduid.⁵⁴ Voor Brabant is de situatie veel minder gunstig. Ook de bronnen voor Zeeland en Henegouwen leveren geen gegevens op die in kwantitatief opzicht vergelijkbaar zijn met de Hollandse.

Al met al lenen deze bronnen zich niet goed voor een kwantitatieve analyse. Ze bieden ons meer of minder namen van volwassen edelen die op een bepaald moment politiek actief zijn. Dat is op zichzelf zeer nuttig, omdat we een deel van hen anders niet gekend hadden. Het zegt ook iets over de leeftijd en status van de betreffende personen. Hun aantallen zijn echter in een comparatief onderzoek naar de adel betrekkelijk betekenisloos. Het zijn minima met onbekende, wisselende marges, waaraan nauwelijks statistische conclusies te verbinden zijn. Dat we hen toch als *aparte* prosopografische populatie willen bewerken, heeft tot doel deze onevenwichtigheid te expliciteren en zo goed als mogelijk is de ontwikkeling van de instellingen te

⁵² ARAB, AR, inv. 10 fo. 162vo.-163vo. Met dank aan Robert Stein voor het afschrift. Over de Hollandse ridderschap in de (pre-)Staten bereidt Janse een artikel voor.

⁵³ De lijsten moeten ook niet verward worden met militaire convocatielijsten, zoals die bijvoorbeeld voor Vlaanderen gepubliceerd worden door F. Buylaert e.a. (eds.), 'De adel ingelijst. "Adelslijsten" voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 173 (2007) 47-187.

⁵⁴ J.G. Smit e.a. (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544* (5 dln.; Den Haag 1991-2007).

reconstrueren.

3. Terug naar de adel

We hebben nu een aantal scherp afgebakende, objectief in de bronnen waarneembare populaties vastgesteld, die alle vier uitgaan van een adellijk kenmerk. Eén belangrijke factor is nog niet aan de orde geweest, namelijk de adellijke afstamming. Zou het niet wenselijk zijn een vijfde populatie te creëren met als enige selectie criterium adellijke afstamming? Wenselijk misschien wel, maar de praktische uitvoerbaarheid is hier een struikelblok. Adellijke geboorte is, zoals al eerder opgemerkt, niet rechtstreeks uit de bronnen af te leiden.⁵⁵ Uiteraard geeft de familienaam wel een indicatie. Van een persoon die 'Van Wezemaal', 'Van Lalaing', 'Van Egmond' of 'Van Borssele' heet, is de kans groot dat hij of zij gerelateerd mag worden aan het geslacht van die naam waarvan de adel dom onbetwist is. Er zijn echter ook voorbeelden van personen die 'adellijk' aandoende namen dragen zonder dat hun voorgeslacht adellijke kenmerken heeft. En andersom.

In onze kwantitatief te bewerken prosopografieën missen we per definitie degenen die geen ridderlijke titel voerden, geen kasteel of heerlijkheid bezaten, niet in de tweede stand werden beschreven, maar wel van adellijke afkomst waren. In Holland kennen we bijvoorbeeld het probleem van de *welgeborenen*, personen van adellijke afkomst en dus edelen naar het contemporaine spraakgebruik, waarvan echter een groot deel geen adellijke geslachtsnaam voerde en ook verder niet in onze populaties voorkomt. Een deel van hen heeft carrière gemaakt in de stedelijke economie. Sommigen behoren tot het stedelijk patriciaat.⁵⁶ Niet overal is deze groep zo omvangrijk als in Holland, maar personen van adellijke geboorte zonder overige adellijke kenmerken vinden we overal. Zij vallen echter als individu buiten ons prosopografisch onderzoek omdat ze per definitie niet aan één van de selectiecriteria voldoen. Het is belangrijk ons van deze eenzijdigheid rekenschap te geven, om vertekeningen als die ten aanzien van het Leidse patriciaat te voorkomen.

Het grote nadeel van deze ingebouwde eenzijdigheid is dat er zo opnieuw een vertekend beeld dreigt. Voor een evenwichtige visie op de ontwikkeling van de adel in een bepaalde periode kunnen we immers niet volstaan met een selectie van volhouders en nieuwkomers. Ook afvallers dienen aan bod te komen.⁵⁷ Deze zijn echter moeilijk als prosopografische populatie te bestuderen. We kunnen hen alleen in beeld brengen via onze vier populaties. Het gesignaleerde probleem kunnen we namelijk deels verhelpen door van alle personen in onze populaties een beknopte genealogie op te nemen (idealerweise twee generaties voorgeslacht, collateralen, nageslacht) en daarbij vast te stellen welke van deze verwanten in (een van) onze populaties zijn (of, als ze buiten onze chronologische en geografische kaders vallen, *zouden* zijn) opgenomen,

⁵⁵ Zo ook De Win, 'Terreinverkenning', 395.

⁵⁶ Janse, *Ridderschap in Holland*, hoofdstuk 2.

⁵⁷ De Hollandse welgeborenen kunnen overigens niet allemaal als 'afvallers' beschouwd worden. Zie Janse, *Ridderschap in Holland*, 46.

en zo niet, of er dan toch andere aanduidingen van hun eventuele adeldom zijn (privileges, levensstijl, afkomst). Dan kunnen we bijvoorbeeld proberen de relatie tussen het bezit van een heerlijkheid en het voorgeslacht in kaart te brengen. Ook is het mogelijk vast te stellen of er zoiets als een 'persoonlijke riddertitel' voor niet-edelen bestond, zoals Dumolyn en Van Tricht die in Vlaanderen menen waar te nemen.⁵⁸

In de door ons voorgestelde prosopografie zal daarom veel aandacht zijn voor de familie van de 'leden' van onze populaties. Behalve de traditionele gegevens over bezit (rechten, renten, grond, huizen), opleiding, ambten, reizen, militaire en culturele activiteiten, zullen we meer dan gebruikelijk aandacht besteden aan gegevens van genealogische aard. Zo kunnen we onze populaties plaatsen in het kader van hun familie en de ontwikkeling daarvan in kaart brengen. Dat is van groot belang voor het beantwoorden van de vraag naar de invloed van adellijke familiestrategieën.

Deze aanpak stelt ons wel voor uitvoeringsproblemen. Een bestudering van de vier groepen op de voorgestelde wijze is een zeer arbeidsintensieve onderneming. Weliswaar zullen de vier populaties elkaar in de praktijk voor een belangrijk deel overlappen en bovendien zullen er ook in genealogische en geografische zin raakvlakken zijn, maar het verzamelen van gegevens blijft een tijdrovende bezigheid. We hebben er daarom voor gekozen ons in eerste instantie te concentreren op enkele peilmomenten. Uitgangspunt is de situatie rond 1475. Voor dit scharnierjaar kunnen we namelijk optimaal gebruik maken van de gunstige bronnensituatie die is ontstaan vanwege de centralisatiepogingen van hertog Karel de Stoute.

Karel de Stoute (1467-1477) heeft met het oog op de vervulling van de feodale dienstplicht van zijn leenmannen op diverse momenten tijdens zijn regering opdracht gegeven voor een eenvormige registratie van hun leenbezit en de jaarlijkse inkomsten daaruit. Een groot aantal bewaarde registers gaat terug op een ordonnantie die Karel op 15 januari 1475 vanuit zijn kampement voor de stad Neuss liet uitgaan en die zijn leenmannen en achterleenmannen verplichtte gewapenden te leveren op grond van hun leenbezit. Voor lenen die 200 schilden (van 48 groten) oprachten, diende men een *homme d'armes à trois chevaux* (zwaarbewapende ruiter met drie paarden) te financieren; lenen die 40 schilden oprachten, verplichtten tot het sturen van een *combattant à cheval* (strijder te paard). Voor een feodaal inkomen van 16 schilden kon men volstaan met het zenden van een *combattant à pied* (strijder te voet).⁵⁹

⁵⁸ Meestal wordt aangenomen dat een ridderslag ook in de Nederlanden *eo ipso* nobiliteert, zie onder andere Paravicini, 'Soziale Schichtung', 148 en over Holland Janse, 'Ridderslag en ridderslag'; Dumolyn en Van Tricht, 'Nobileringsprocessen', 204-206 veronderstellen dat de ridderslag een persoonlijk ereteken kon zijn dat niet noodzakelijk gevolgen had voor de status van het nageslacht. Het door hen gegeven voorbeeld van Pieter van der Zype, een Iepers poorter die in 1383 tot ridder werd geslagen toen hij zijn stad met succes tegen de Engelsen had verdedigd, lijkt echter een aanwijzing voor het tegendeel. Enkele van zijn nakomelingen blijken namelijk de titel 'schildknaap' gedragen te hebben.

⁵⁹ Zie uitvoeriger daarover H. Guillaume, *Histoire de l'organisation militaire sous les ducs de Bourgogne* (Brussel 1848) 114-122 en A. Janse, 'Feudal Registration and the Study of Nobility.

Uitgaande van de veronderstelling dat onze ridders en knapen, heren, kasteelheren en leden van de tweede stand voor het overgrote deel grafelijke (achter)leenmannen zullen zijn geweest, kunnen we de bewaard gebleven lijsten gebruiken als een eerste vertrekpunt. De gelijkzijdige en eenvormige vervaardiging van de registers in verschillende vorstendommen nodigt bovendien uit tot het maken van onderlinge vergelijkingen.

Karel de Stoute (Bron: miniatuur uit een statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA Hs. 76 E 10, fo. 55vo.)

The Burgundian Registers of 1475', in: Jean-Francois Nieuw (ed.), *Le vassal, le fief et l'écrit. Formes, enjeux et apports de la production documentaire dans le champ de la féodalité (XIe-XVe s.)* (Louvain-la-Neuve 2007) 173-187, aldaar 177. Voor een editie van de ordonnantie voor de kasselrij zie P. Gachard, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique I* (Brussel 1833) 237-243. Het gaat om schilden van 37 ½ groten.

Uiteraard moeten we voorzichtig zijn bij de interpretatie van de gegevens. Ten eerste kunnen we vraagtekens plaatsen bij de betrouwbaarheid van de taxatie; de leenmannen waren er zelf bij gebaat hun inkomsten zo laag mogelijk in te schatten. Daarbij kwam dat sommige lieden een flink aantal aftrekposten, zoals uitgaande renten, ten onrechte opvoerden.⁶⁰ Dat is voor ons onderzoek echter niet het voornaamste bezwaar. Belangrijker is dat de registers niet allemaal zijn overgeleverd en dat de wel overgeleverde niet alle leenhouders bevatten. Zelfs de geoliede ambtelijke organisatie van Karel de Stoute kende zijn beperkingen. Bovendien blijven de bezitters van allodiale goederen buiten het zicht. We zullen dus aanvullend onderzoek moeten doen in andere gelijktijdige bronnen om de omissies op het spoor te komen.

Tenslotte is het op basis van één momentopname uiteraard niet mogelijk ontwikkelingen over honderd jaar te reconstrueren, ook niet als we de genealogische dimensie sterk aanzetten. We zullen naast 1475 andere momenten moeten kiezen waarop we voor onze vier populaties tot een volledige reconstructie proberen te komen. Het ligt voor de hand hiervoor het begin en einde van onze onderzoeksperiode te kiezen, dat wil zeggen een momentopname rond 1425 en één rond 1525. De verbindingslijnen tussen deze drie peiljaren zullen dankzij het genealogische accent in de op te nemen biografieën als vanzelf ontstaan.

4. Brabantse en Hollandse ridders in 1475

Ter illustratie van onze onderzoeksmethode willen we eindigen met een verkennende vergelijking tussen Brabant en Holland op basis van de registers van 1475. Voor Brabant zijn de registers voor de ammanie van Brussel, de meierij van Leuven en het baljuwschap Waals-Brabant bewaard gebleven. De registers voor het markgraafschap Antwerpen en de meierij van 's-Hertogenbosch ontbreken, maar dat voor het Land van Mechelen is er wel.⁶¹ Hoewel Mechelen formeel een zelfstandige heerlijkheid was, waren er vele Brabantse edelen die hier bezittingen hadden. We nemen dit kwartier daarom mee in onze vergelijking met het Hollandse exemplaar.⁶² In alle registers wordt steeds een leenhouder vermeld, gevolgd door een beknopte aanduiding van het leen en de taxatie van het aantal te leveren mannen. Zo wordt bijvoorbeeld vermeld dat

Messire Jehan de Herlaer, chevalier, tient en fief de mon dit seigneur la seigneurie de Herlaer, gisant à Vilvorde et la entour, dont il servira de deux combatans a cheval et de deux combatans a pié.⁶³

⁶⁰ A. Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap omstreeks 1475. Een analyse van het register *Valor Feodorum*', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (Hilversum 1998) 163-204, aldaar 168-174, 188-190.

⁶¹ ARAB, AR, inv. 551-553 en Archives Départementales du Nord, Rijsel, Serie B, Chambre des Comptes (hierna ADN B) 17478.

⁶² Nationaal Archief, Den Haag, Archief Graven van Holland, inv. nr. 879. Op de omslag staat 'Taxation des services des fiefves de Hollande, Zeelande et Frise, 1477-1479'.

Tabel 1. Ridderlijke titels in de taxatieregisters van 1475 voor Holland en (delen van) Brabant

	Titel voor de naam	Holland	Brussel	Leuven	Waals-Brabant	Mechelen
Totaal aantal genoemde personen		265	228	89	146	92
<i>la/ma dame de</i> (vrouw van)	X	4	5	2	2	2
<i>la/ma demoiselle</i> (jonkvrouw)	X	20	11	3	6	10
<i>damoiseau</i> (jonker)	X	-	-	1	-	
<i>messire</i> ⁶⁴ (heer)	X	13	35	12	38	12
<i>chevalier</i> (ridder)		11	19	8	21	8
<i>écuyer</i> (knaap)		-	3	-	1	1

Deze gegevens zijn te gebruiken voor het samenstellen van twee populaties: ridders en heren. We beperken ons in dit artikel tot een analyse van de ridderlijke titulatuur. In tabel 1 hebben we enige cijfers op een rij gezet. Zo bevat het register voor de ammanie van Brussel in totaal 293 vermeldingen waaruit 228 leenhouders konden worden gedestilleerd.⁶⁵ Het Hollandse register bevat de namen van 265 verschillende personen, leenmannen of achterleenmannen van de graaf van Holland. Diverse lieden hadden echter leenbezittingen in meerdere vorstendommen. Zo moest Jan van Nassau voor zijn leenbezittingen in Holland twee *hommes d'armes* leveren, zes strijders te paard en één te voet, terwijl hij voor zijn deel van het land van Grimbergen, gelegen in de ammanie van Brussel, werd aangeslagen voor twee *hommes d'armes*, een strijder te paard en een strijder te voet. Ook al vallen dergelijke 'dubbeltellingen' op het eerste gezicht mee – slechts twee personen worden bijvoorbeeld zowel in het register voor Brussel als dat voor Waals-Brabant genoemd –⁶⁶ moeten we er bij onze analyses wel rekening mee houden.

Om te beoordelen tot welke categorie leenhouders de betreffende personen behoren, analyseren we eerst de vermelde titels. Daarbij is er onderscheid tussen de titels die voorafgaan aan de (voor)naam van de leenhouder en de titulatuur die wordt vermeld na de persoonsnaam. Beide titels zeggen iets over de ridderlijke status van de persoon. Een aantal personen wordt specifiek als *chevalier* aangeduid, een predikaat dat vermeld wordt na de naam. Een groter

⁶³ ARAB, AR, inv. nr. 551 fo. 22ro.

⁶⁴ De messires die als geestelijke konden worden geïdentificeerd zijn buiten beschouwing gelaten.

⁶⁵ ARAB, AR, inv. nr. 551.

⁶⁶ Heer Jan van Formelis en heer Filips van Montenaken: ARAB, AR, inv. nr. 551 fo. 10ro, 21vo. en inv. nr. 552 fo. 3vo., 13ro.

aantal leenhouders krijgt het predikaat *messire* voor zijn naam, in de ammanie van Brussel bijvoorbeeld 38. Deze titel duidt in drie gevallen op een geestelijke. Van de 35 overigen kan worden aangenomen dat zij ridders waren⁶⁷, hetgeen bij negentien personen ook daadwerkelijk wordt vermeld. Verder zijn er in de Brusselse ammanie nog vijf vrouwelijke leenhouders die worden aangeduid met *dame*. Deze titel wijst er op dat zij getrouwd zijn (geweest) met een ridder. Tenslotte zijn er talrijke *damoiselles* (jonkvrouwen) die zeker een aparte categorie vormen maar van wie het vooralsnog onduidelijk is of het hier in alle gevallen gaat om dochters uit adellijke of riddermatige families.⁶⁸

Al met al telt de ammanie van Brussel 40 leenhouders die op grond van de titulatuur in het register ridderlijk genoemd kunnen worden. Het gaat hier om 17,5% van de leenhouders die in dit register zijn genomen. In het Hollandse register worden slechts veertien personen *messire* genoemd. Eén van hen is een priester. Samen met vier vermelde 'vrouwen' komen we op zeventien ridderlijke leenhouders, of 6,4%. Het verschil in de ridderlijkheid tussen Holland en de Brabantse meierijen is pregnant. Vooral Waals-Brabant onderscheidt zich qua ridderlijkheid zowel absoluut als relatief gezien van de overige kwartieren. Daarentegen kan Holland zich in absolute aantallen alleen meten met de meierij van Leuven en het Land van Mechelen, ook al is in deze twee ambtsdistricten het percentage ridderlijke leenhouders wel twee keer zo hoog als in Holland.

Toch mogen we uit deze cijfers niet te snel conclusies trekken. Zo is er een aantal ridders met een leenbezit van kleiner dan tien pond die niet in deze registers voorkomen.⁶⁹ We moeten verder nagaan of er hoge heren zijn die niet als ridder staan vermeld, maar blijkens andere bronnen wel de titel voerden. Sommige ridders worden bijvoorbeeld alleen met hun heerlijkheid aangeduid, zoals 'le seigneur de Zevenbergen' in het Hollandse register, 'mon seigneur de Berghes' en 'mon seigneur de Bevere' in Waals-Brabant⁷⁰ en 'le seigneur de Croy' in Leuven⁷¹. Volgens Paravicini was de titel van 'monseigneur' voorbehouden aan leden van de hertogelijke familie of aan baanderheren.⁷² In ieder geval is de status van deze heren zo hoog dat het vermelden van de riddertitel overbodig is en dat de aanduiding van de heerlijkheid volstaat voor de identificatie.

Een variant hierop is Filips van Horn die wel bij naam wordt genoemd en nader wordt geïdentificeerd als 'seigneur de Bancigniz'⁷³, de Gaesbeque etc.' maar zonder de aanduiding van 'chevalier'. Toch was hij geridderd volgens de overlevering op 26 april 1452 voor de veldslag bij Oudenaarde tegen de

⁶⁷ Zie hierover Paravicini, 'Soziale Schichtung', 132; De Win, 'Terreinverkenning', 394.

⁶⁸ Janse, *Ridderschap in Holland*, 91-92; De Win, 'Terreinverkenning', 394.

⁶⁹ Voor de meierij van Brussel gaat het bijvoorbeeld om Aart van Berchem, Iwein de Mol en Hendrik Tserarts. Zie ARAB, AR, inv. nr. 549 fo. 246vo., 262vo., 272ro.

⁷⁰ ARAB, AR, inv. nr. 552 fo. 2ro., 7vo., 14ro.

⁷¹ ADN B, inv. nr. 17478 fo. 1vo., 2ro., 5ro.

⁷² Paravicini, 'Soziale Schichtung', 134.

⁷³ Het gaat om Bancigny in Thiérache (départ. Aisne) en niet Baucigny zoals vaak wordt gedacht. Zie Paravicini, 'Expansion', noot 42 en Cools, *Mannen met macht*, 234-235.

Gentenaars. In de hofordonnanties en gajelijsten van Filips de Goede wordt hij dan ook na dat jaar aangeduid met 'messire'. In de convocatielijst voor de Staten-Generaal van 1464 staat hij zelfs bovenaan het lijstje van op te roepen 'chevaliers'.⁷⁴ Ook voor hem geldt dat zijn status de vermelding van de riddertitel overbodig maakt.⁷⁵

Zelfs als we deze ridders meetellen, blijft het verschil tussen Holland en de Brabantse meierijen opvallend. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hoe de verschillen precies geduid moeten worden. Een eerste richting die onderzoek verdient, is het verband met de mogelijkheden voor sociale mobiliteit. Zo behoorden de meeste ridders in Holland tot oude adellijke geslachten die ook al in de veertiende eeuw tot de top behoorden. Het aantal nieuwelingen onder de Hollandse ridders is dan ook beperkt tot de gebroeders Ruychrock, afkomstig uit een familie die recent via de ambtenarij in de adel was doorgedrongen.⁷⁶ Slechts enkele succesvolle ambtenaren wisten de mogelijkheden van de vorstelijke dienst te benutten om toegang tot de adel te verkrijgen. In de ammanie van Brussel is het type ridder-nieuwkomer juist opvallend courant. Zo komen we de familienamen van slechts negen van de 35 genoemde ridders tegen in de bovenvermelde lijst van Brabantse edelen uit 1415. De nieuwkomers moeten gesitueerd worden in de milieus van professionele ambtenaren (Hendrik Magnus) en het stedelijk patriciaat (Bau, Van der Meeren, 't Serclaes, Taye en Uter Lyemingen uit Brussel, Pynnock uit Leuven⁷⁷). Er waren nauwe banden tussen het Brusselse patriciaat en het Bourgondische hof dat zich ten tijde van Filips de Goede bij voorkeur ophield in het hertogelijk paleis op de Coudenberg. In ieder geval was de toegang tot de vorst, al dan niet via makelaars, in Brussel makkelijker te regelen dan bijvoorbeeld in Leiden of Haarlem. Contacten werden gelegd tijdens toernooien op de Grote Markt en de Zavelprocessie waar de elites van stad en hof zich met elkaar mengden.⁷⁸ Daarmee was natuurlijk nog geen ridderslag verkregen, maar werden wel de mogelijkheden voor een carrière in de vorstelijke ambtenarij verruimd. Natuurlijk moeten we oppassen om de mogelijkheden voor het Brusselse patriciaat te veralgemenen voor heel het hertogdom; in Waals-Brabant maar ook in de andere kwartieren zullen andere factoren een

⁷⁴ Blockmans, 'Samenstelling', 105; Wauters, *Histoire des environs I*, 153; Databank Prosopographia Burgundica (<http://84.14.4.244/fmi/iwp/cgi?-db=Prosopographia%20Burgundica&-loadframes,geraadpleegd%20op%2019%20september%202008>) Id. nr. 1026. Voor de ridderslag zie Paravicini, 'Soziale Schichtung', 164.

⁷⁵ Dat gold overigens niet voor degenen die de titel van graaf droegen, in de hier bestudeerde registers niet meer dan 1-2 per ambtsgebied. Deze titel speelde verder alleen een rol als deze concrete landsheerlijke macht omvatte; zo werd Antoine van Croy gewoon 'le seigneur de Croy' genoemd terwijl hij ook de graventitel van Château-Porcien droeg. Zie hierover Paravicini, 'Soziale Schichtung', 132 noot 38.

⁷⁶ Janse, 'Ridderslag en ridderlijkheid', 333.

⁷⁷ De Win, 'Terreinverkenning', 404-405 noemt deze categorie ook maar focust bij de verwerving van de adellijke status van deze patriciërs meer op het goederenbezit dan op de riddertitel.

⁷⁸ Robert Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 240-241.

rol hebben gespeeld, bijvoorbeeld de mogelijkheid tot het verwerven van een heerlijkheid.

Het aantal knapen (*écuyers*) en jonkers (*damoiseaus*) is in de Brabantse registers zeer klein en in het Hollandse zelfs nihil.⁷⁹ Als we andere bronnen in het onderzoek betrekken, kunnen we echter meer personen als knapen aanwijzen. Dat geldt ook voor de jonkers. Er is in de registers maar één persoon die expliciet als *damoiseau* wordt betiteld – Hendrik van Aarschot in de meierij van Leuven⁸⁰ – maar het staat vast dat er meer waren: Everard van der Mark, burggraaf van Brussel, was er bijvoorbeeld één⁸¹, net zoals Jan, graaf van Nassau (†1475).⁸² Jan noch zijn vader Engelbrecht I van Nassau (†1442), heeft ooit de ridderslag ontvangen. De titel van graaf en het prestige van hun heerlijkheden (Nassau, Breda en Grimbergen) waren voldoende voor een hoge sociale positionering. Daar kwam echter verandering in. Jans zoon Engelbert II van Nassau (†1504) werd door Karel de Stoute tot ridder geslagen in de Luikse oorlog (1468) en vervolgens toegelaten tot de prestigieuze ridderorde van het Gulden Vlies.⁸³ Blijkbaar was het in de Bourgondische periode voor deze topedelen zonder riddertitel toch belangrijk geworden om de ridderslag te ontvangen.

Conclusie

De geschiedenis van de adel in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden is nog niet geschreven. Er is veel kennis over individuele edelen, over territoriale adelsgroepen, over adellijke activiteiten, tendensen en processen, maar wat vooralsnog ontbreekt is het overzicht. Dat is begrijpelijk, want een comparatieve analyse van de ontwikkeling van de adel in verschillende vorstendommen is een hachelijke zaak, zeker als het de late middeleeuwen betreft. Voor een zinvolle vergelijking moeten we er uiteraard op kunnen

⁷⁹ Jan van Kruiningen, die in het Brabantse register nog als 'esquier' wordt bestempeld, voerde een half jaar later reeds de riddertitel. Vergelijk ARAB, AR, inv. nr. 551 fo. 10vo. (opgesteld na 15 januari 1475) met ARAB, AR, inv. nr. 24647 fo. 8vo. (opgesteld na 6 juni 1475).

⁸⁰ Er staat ook nog eens bij dat het om de 'second filz de Schoenhoven' gaat. Zijn oudere broer Jan wordt inderdaad als heer van Schoenhoven vermeld maar zonder riddertitel. Hun jongere broer Filips ('momsne filz de Schoenhoven') is wel tot ridder geslagen. ADN, B 17478 fo. 7ro.-vo.

⁸¹ In de Bourgondische gajelijsten van 1475 staat hij als 'damoiseau' te boek: *Datenbank Prosopographia Burgundia* beheerd door het Deutsches Historisches Institut te Parijs (<http://84.14.4.244/fmi/iwp/cgi?-db=Prosopographia%20Burgundica&-loadframes,geraadpleegd> op 19 september 2008) ID 4185. Ook de graaf van Nassau is een jonker (zie hierna).

⁸² RABA, LH, inv. nr. 2100bis fo. 3ro.: 'die edel joncker Jan, greve te Nassouwe en tot Dietze, heere tot Breda'. Zie ook *Datenbank Prosopographia Burgundia* (<http://84.14.4.244/fmi/iwp/cgi?-db=Prosopographia%20Burgundica&-loadframes,geraadpleegd> op 19 september 2008) ID 0565.

⁸³ Paul de Win, 'Engelbert II, comte de Nassau-Dillenburg et de Vianden, seigneur de Breda et de Diest, vicomte héréditaire d'Anvers', in: Raphaël de Smedt (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques* (Frankfurt etc. 2000) 180-183.

vertrouwen dat de te vergelijken zaken ook werkelijk vergelijkbaar zijn. Dat is ten aanzien van de laatmiddeleeuwse adel echter problematisch. Het is in deze periode moeilijk vast te stellen *wat* tijdgenoten precies onder 'adel' verstaan, en nog moeilijker *wie* ertoe gerekend werden. Daardoor is de prosopografische methode nog niet veel toegepast op de adel in laatmiddeleeuwse vorstendommen. Een prosopografie is immers gebaseerd op een op formele gronden afgebakende populatie. In het adelsonderzoek wordt meestal gewerkt met een combinatie van verschillende indicatoren voor adeldom. Dat kan vooral bij een comparatieve en diachrone benadering vertekeningen geven, aangezien het niet als vanzelfsprekend mag worden aangenomen dat de gekozen indicatoren in alle te bestuderen vorstendommen dezelfde zeggingskracht hebben. Het gevaar is groot dat daardoor verschillen geconstateerd worden die meer over de definitie dan over de sociale werkelijkheid zeggen.

In dit artikel stellen wij een prosopografische benadering voor die de vraag naar wat de adel precies is, laat rusten. In plaats daarvan creëren we vier werkpopulaties die zijn gebaseerd op één enkel, ondubbelzinnig, objectief in de bronnen waarneembaar criterium. Alleen zo zijn deze populaties principieel vergelijkbaar. Het is ons inziens de enige mogelijkheid om verschillen en overeenkomsten tussen vorstendommen aan het licht te brengen zonder dat we onze toevlucht hoeven te nemen tot impressionistische beschouwingen. Deze populaties zijn niet alleen interterritoriaal maar ook diachroon goed vergelijkbaar. Het zicht op eventuele verschuivingen in de betekenis van een selectie-criterium wordt namelijk niet vertroebeld door de invloed van andere criteria. Om pragmatische redenen hebben we onze populaties gegroepeerd rond drie peiljaren. Door in de te verzamelen biografieën veel aandacht te besteden aan genealogische aspecten (voorgeslacht, nageslacht, overige verwanten) krijgen we echter via de geselecteerde personen ook zicht op hun familie. Dat moet ons in staat stellen het belang van familiale strategieën enerzijds en het vorstelijke staatsvormingsproces anderzijds tegen elkaar af te wegen.

Mario Damen (1969) is docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is tevens als postdoc-onderzoeker verbonden aan de Universiteit Leiden via het NWO-project 'Burgundian nobility. Princely Politics and Noble Families, c. 1430-c. 1530'. Hij publiceerde onder andere *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).

Antheun Janse (1962) is universitair docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij publiceerde onder andere *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001).

Summary

Mario Damen and Antheun Janse, *Plural Nobility. Some Methodological Remarks on Comparative Research of the Nobility in the Burgundian Low Countries*

When applying the prosopographical method to the late medieval nobility of the Low Countries, several methodological problems come to the fore. Late

medieval sources usually do not label individuals as noble, thus complicating efforts to define a clear-cut population. Therefore, researchers usually combine different criteria to reconstruct the nobility. When comparing nobilities in different principalities of the Low Countries, as is our aim, this approach will inevitably result in serious distortions. Therefore, in this article we propose to create four different populations, each based on a single, uniform and source-based criterium: knightly title, possession of a seignior, possession of a castle and participation in the Estates. This will enable us to make well-founded comparisons of the nobility in different principalities and in different times, thereby providing a solid base for more general conclusions to be drawn about the dynamics of the nobility in the late medieval Low Countries.

Partis en Hainaut?

La place de la noblesse hainuyère dans la lutte entre Jacqueline de Bavière et Jean IV de Brabant (1424-1428)

VÉRONIQUE FLAMMANG

Entre la fin du mois de novembre 1424 et le mois de juin 1425, le comté de Hainaut fut en proie à la guerre que se livrèrent la comtesse Jacqueline de Bavière, princesse héritière du comté, et le duc Jean IV de Brabant, son époux. La comtesse et le duc trouvèrent chacun le soutien d'une partie des villes et des nobles du Hainaut. Cet éclatement en deux camps, et particulièrement la division qui apparut au sein de la noblesse, était un phénomène nouveau pour le Hainaut. La noblesse du comté semble en effet être restée unie même lors de moments délicats comme la succession entre les maisons d'Avesnes et de Dampierre (1244-1257), celle du comte Guillaume l'Insensé en 1358, ou encore pendant la guerre du régent Aubert de Bavière contre les d'Enghien (1364).¹

Cette situation d'unité contraste avec d'autres principautés des Pays-Bas, et particulièrement avec celle du comté de Hollande: ce dernier, qui depuis 1299 était dirigé par les mêmes princes que la principauté hainuyère, connaissait depuis le milieu du XIe siècle des luttes entre deux partis rivaux, les 'Hoeken' et les 'Kabeljauwen'.² Dans la littérature parue sur ces luttes, la distinction est faite entre factions (groupements d'envergure locale avec un intérêt ou des objectifs politiques communs) et partis (groupements politiques territoriaux ou supra-locaux, avec une certaine identité commune mais pas nécessairement une organisation ou un programme politique bien définis).³ Cette distinction n'est cependant pas satisfaisante, particulièrement en ce qui concerne la noblesse qui a presque d'emblée, de par ses relations familiales étendues et ses possessions dispersées, une envergure qui dépasse le niveau local. Janse⁴ a proposé d'autres définitions qui semblent mieux adaptées: les factions se battent pour le pouvoir

¹ Voir Ch. Duvivier, *La Querelle des d'Avesnes et des Dampierre* (Bruxelles 1894); L. Peeters, 'Le comté de Hainaut durant les premières années de la régence du duc Aubert de Bavière', Université de Louvain. Association des anciens membres du Séminaire historique, *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller* (Louvain et Paris 1914) 563-582, particulièrement 565, 570.

² Sur ces partis, voir par exemple H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982); M.J. van Gent, *Partijelijke saken. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (La Haye 1994); J.F. Niermeyer, 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III* (Utrecht 1951) 92-124.

³ Voir Brokken, *Het ontstaan*, 205; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 126; W.P. Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)', dans: J.W. Marsilje e.a., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9.

⁴ A. Janse, 'Hoe de eerste partijen in Holland kwamen', dans: D.E.H. de Boer (éd.), *1299, één*